

UOT 82-342

MAARİFÇİ-REALİST UŞAQ NƏSRİMİZDƏ “GÜLMƏLİ NAĞILLAR” SİLSİLƏSİ

RƏSULOVA SEVİNC HƏMİD qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, fil.f.d., doktorant

rasulova.s@mail.ru

Açar sözlər: maarifçilik, realizm, uşaq nəsr, gülməli nağıllar, dərsliklər, uşaq mətbuatı

XIX-XX yüzilliklərin hüduqlarında uşaq nasirlərimiz kiçik vətəndaşların mütaliəsi üçün yalnız ciddi ədəbiyyat nümunələri yaratmaqla kifayətlənmirdilər. Onlar gülməli, əyləncəli, məzəli məzmun və əhvalatlara malik şən ruhlu, zarafatlarla müşayiət olunan ədəbi təfəkkür məhsulları da ərsəyə gətirirdilər. Əlbəttə, belə əsərlər yaratmaqda istedad sahiblərinin məqsədi yalnız millət balalarını əyləndirmək, onların zövqünü oxşamaq, estetik hissələrinə təsir göstərmək deyildi. Belə bir fənd həm də ideyanı, mətləbi oxuculara daha münasib, yadda qalan şəkildə çatdırmaq üçün təsirli bir vasitə idi. Yəni nasirlər yumordan, əyləncəli süjet və hadisələrdən istifadə edərək həm oxucuları əyləndirir, həm də təlqin etmək istədikləri qayə və məramları əyləncəli, yumorlu, gülüş doğuran hadisələrin fonunda elə verirdilər ki, bu, istər-istəməz oxucunun diqqət və marağına səbəb olur, onu güldürməklə yanaşı, həm də düşündürürdü. Bunun üçün qələm sahibləri lətifəvari, məzəli, yumorlu süjet və epizodlara əl atırdılar. Bunlar əslində lətifələr və ya lətifə tipli hekayələr, nağıllar idi. İstər məktəb dərsliklərində, istərsə də uşaq mətbuatında belə əsərlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Belə əsərlərdə həyatın bədii təəcəssümü, varlıqdakı, ictimai və məişət gerçəkliyindəki hadisələrin inikası mətnaltı mənada öz statusunu saxlayırdı. Yəni bu bədii örnəklər əslində həyat həqiqətlərinin ifadəsinə xidmət edir, ictimai, məişət və milli gerçəkliklərin müəyyən reallıqlarını təhlil edərək oxucuya çatdırırdı. Bir sözlə, bunlar əslində həyatın “gülməli nağılları” idi. Sadəcə olaraq ətraf aləmdə baş verənləri ciddi planda deyil, yumorlu, əyləncəli şəkildə auditoriyaya çatdırırdı. Əslində isə bu süjet və əhvalatların mahiyyətində müəyyən ibrətamiz, düşündürücü, insanı mənəvi-əxlaqi cəhətdən saflaşdıran, ona həyatı və insanları tanıdan mətləblər dayanırdı.

Təsədüfi deyil ki, “Məktəb” jurnalında belə əsərlərdən ibarət ayrıca “Gülməli nağıllar” rubrikası açılmış, həmin rubrikada Əliməmməd Mustafayev, Əli Fəhmi, Abdulla Şaiq, Ağahəsən Mirzəzadə, Şəfiqə Əfəndizadə, Əbdürrəhman Dai, Abid Rəhimzadə, Əlisəttar İbrahimov, Abid Mətləbzadə, M.Rəhimzadə, Ağası bəy, Əlağa Qafarzadə, Salman Həsənzadə, Zakir bəy kimi müəlliflərin nəsr əsərləri dərc olunmuşdu. Göründüyü kimi, imza sahiblərinin sayı kifayət qədər çoxdur. Belə bir əlamət rubrikaya göstərilən maraqlardan irəli gəlirdi.

Gülməli nağıllar tipində yazılan əsərlərdə üç janrın: lətifələrin, nağılların və hekayələrin əlamətləri vəhdət şəkildə təzahür edirdi. Janr baxımından bunları həm hekayə, həm də nağıl adlandırmaq mümkündür.

Gülməli nağıllar tipində nağıl və hekayələr yazan müəlliflər cərgəsində pedaqoq nasir Ə.Mustafayev daha məhsuldar idi. Onun “Hiyləgər tülkü” [6, 107-108], “Qorxan göz böyük olar” [3, 1913, №4], “Yedici tülkü” [3, 1913, №11], “Molla və kəndli” [3, 1913, №20], “Tülkünün qurd evində diriliyi” [3, 1914, №3], “Kar və naxoş” [3, 1914, №6], “Şah Abbas və fərraş” [3, 1914, №9], “Rüşvətخور qazı” [3, 1914, №12] və s. nağıl və hekayələri forma-məzmun baxımından deyilən tələblər əsasında qələmə alınmışdır. Birinci təmsil-hekayəni çıxmaq şərtilə sonrakı bədii örnəklər “Məktəb” jurnalındakı “Gülməli nağıllar” rubrikasında işıq üzünə görmüşdür. Adı çəkilən əsərlər maraqlı, əyləncəli məzmunla, ibrətamiz, düşündürücü ideya yükünə malikdir. “Hiyləgər tülkü”də lovğalığın, təkəbbürün, yekəxanalığın faciəli aqibəti gülüş dolu bir əhvalatın fonunda oxucuya

çatdırılır. Təmsildəki pişik sadəliyi, təvazökarlığı, tülkü isə lovğalığı, təkəbbürü təmsil edir. Pişik arxayın olduğu, bildiyi yeganə fəndini işə salıb itlərin əlindən xilas olur. Tülkü isə özünəarxayınlığın, ədabazlığın, yekəxanalığın qurbanına çevrilir.

“Molla və kəndli”, “Yedici tülkü”, “Tülkünün qurd evində diriliyi” hekayələrində hiyləgərliklə sadələvhlük üzlaşdırılır. “Molla və kəndli”də avamlıqla, sadələvhlük qarşılaşdırılır. “Molla və kəndli”də avam, sadələvh, safniyyətli, təmiz qəlbə malik kəndli hiyləgər, kələkbaz mollanın məkrinə tuş gəlir və məğlub olur. “Yedici tülkü”də də tülkü öz fəndgirliyi, hiyləgirliyi ilə avam, sadələvh qoca kişini və onun qarısını aldadır. Özünü mahir ağıçı, yas tutub ağı deməyi bacaran qabiliyyətli şəxs kimi qələmə verib müqabil tərəfi aldadır. “Tülkünün qurd evində diriliyi” hekayəsində isə o, eyni oyunu qurdun başına açır. Onu da qeyd edək ki, bu hekayələrin hər ikisində tülkü klassik mənada simvollaşmış hiyləgərlik statusunu hiyfz edir. “Hiyləgər tülkü”də isə bu statusu doğrulda bilmir. Çünki burada onun hiylə işlətməsinə imkan və şərait yoxdur. Onun əvəzində təkəbbür, yekəxanalıq vardır. Bu keyfiyyətlər isə onu uçuruma aparır.

Ə.Mustafayevin “Şah Abbas və fərraş” nağılının süjeti xalq nağıllarına söykənir. Əslində müəllif xalq arasında Şah Abbas haqqında dolaşan nağıllar silsiləsinə daxil olan bu əhvalatı kiçik dəyişikliklərlə qələmə alıb oxuculara təqdim etmişdir. Burada həm Şah Abbas, həm də rəiyyət içərisindən çıxmış fərraş müsbət obraz kimi diqqəti cəlb edirlər. Şah Abbas səbirli, rəiyyətsevər, xəlvətcə ölkəni gəzib baş verən işlərlə tanış olan bir hökmdar, ölkəsindəki insanların taleyi, əməli ilə şəxsən maraqlanan ağıllı, ədalətli bir şah kimi diqqəti cəlb edir. Hekayədə Şah Abbasın sonradan fərraş təyin etdiyi pinəçi də ağıllı, həyata nikbin gözlə baxan, Allahın verdiyi hər cür nemətə şükr oxuyan, zirək bir şəxsdir. Şah Abbas onun bu cür insani keyfiyyətlərini görüb qiymətləndirir. Ona həmişəlik maaş təyin edir.

Ə.Mustafayevin “Rüşvətxor qazı” hekayəsində qazıların rüşvətxorluğu yumor dolu bir əhvalatın hədəfinə çevrilir. Bu yolla qazı rüşvətxor, acgöz, ədalətsiz hakimlərin tipik bir nümayəndəsi kimi tənqid edilir.

Yeri gəlmişkən, bir məsələni də xatırlatmaq yerinə düşər. Ə.Mustafayevin xatirələrindən və “Məktəb” jurnalı barədə söylədikləri mülahizələrdən bəlli olur ki, onu “Gülməli nağıllar” yazmağa təşviq edən, əsasən, A.Şaiq və S.S.Axundov olmuşlar [6, 94]. S.S.Axundov jurnalda “Qorxulu nağıllar”, onun bu iki məslək və pədaqoq həmkarı isə “Gülməli nağıllar” rubrikasında hekayələr nəşr etdirmişlər. A.Şaiqin həmin silsilədən “Cümənin qəzəbi” adlı hekayəsi də həmin məcmuədə [1912, №20, 21] işıq üzü görmüşdür.

“Cümənin qəzəbi” məzmun, ideya və motiv etibarı ilə S.Ə.Şirvaninin “Allaha rüşvət” satirası ilə oxşardır. Burada da hadisələr “quraqlıqdan əziyyət çəkən nadan kütlənin yağış yağdırmaq istəyi ilə tədbir görməsi” motivi əsasında qurulmuşdur. Hər iki cəmiyyətdə etiqadsızlıq, həqiqi din və şəriətdən uzaq düşüb mövhumata qapılmaq, sağlam dini əqidəni atıb xurafata qapılmaq və onun gülməli sonluğu təsvir edilir.

“Cümənin qəzəbi” hekayəsində yumorla kəskin satira vəhdət şəklində verilir. Yumor üzə, nadan camaatın hərəkət və rəftarındadır. Zahirən bu hərəkət və rəftar məzəli, əyləncəli görünür, oxucunu güldürür. Arxa planda, mətnarxası anlamda isə kəskin istehza və rişxənd vardır. Müəllif bu istehzanı mətnin ümumi ovqatında gizlətməmişdir. Yəni onu birbaşa, çılpaq şəkildə bəyan etməyi lazım bilməmiş, mətnin semantik qatında yerləşdirmişdir. Uşaqlar üçün yazılan əsərlərdə qələm sahibinin belə bir bədii üslub və fəndinə üstünlük verən V.Q.Belinski yazırdı: “Sizin əxlaqi fikriniz var – çox gözəl; bunu uşaqlara açıqdan-açığa söyləməyin, qoy özləri duysunlar, əsərlərinizin sonunda bunu bir nəticə kimi verməyin, qoy bu nəticəni uşaqlar özləri çıxartsınlar” [8, s.87].

“Cümənin qəzəbi”ndə yağış yağdırmaq istəyində olan kütlə nadan, cahil və gülməli hərəkətlər edərək sağlam din və şəriətdən, Allahın buyurduqlarından da uzaq düşmüş, büsbütün mövhumata qapılmışlar. Mövhumət, xurafat isə onları cəhalət, nadanlıq girdabına yuvarlamışdır. Əsərin satirik hədəfində dayanan da məhz bu ictimai faciədir.

"Gülmalı nağıllar" mövzu və ideya etibarını ilə rəngarəng səciyyə daşıyır. Doğrudan da, bu əsərlərdə "Uşaqların təfəkkürünü genişləndirmək, duyma və qavrama bacarıqlarını inkişaf etdirmək, zövq və idraklarını düzgün istiqamətə yönəltmək və s. məsələlər" qoyulurdu [4, s.51].

Yumoristik nağıl-lətifələr yazan uşaq nasirlərimizdən biri də Ə.Fəhmi idi. Onun "Sərsəm kişi, yaxud bir ovuc yarım ovuc" [3, 1912, №18-19], "Kəndlilərin baltaları" [3, 1914, №8], "Qaçaq və kəndlilər" [3, 1915, №4], "Dəvə zəmidə" [3, 1915, №5], "Taya və kəndlilər" [3, 1915, №9] və s. əsərləri zikr olunan tipdə qələmə alınmışdır. Bunlardan bəzilərinin süjetini müəllif xalq ədəbiyyatından əxz etmişdir. Yiğcam həcmə malik nağıl-lətifələr mövzu-məzmun etibarını ilə rəngarəng olsa da, bunların hamısının ideya axarı oxşardır. Yəni Ə.Fəhminin adı çəkilən "gülmalı nağıllar"ının əksəriyyətində axmaqlıq, düşüncəsizlik, əqli naqislik, sərsəmlik məsxərə obyektinə çevrilir. Həm də bu mənfi xüsusiyyətlər həm fərdi, həm də qrup, toplum səviyyəsində təqdim edilir, fərddən ictimai varlığa doğru uzanır. Müəllif demək istəyir ki, axmaqlıq, ağılsızlıq, sərsəmlik fərdi çərçivəni aşıb toplum səviyyəsinə qalxdıqda daha təhlükəli xarakter alır, sosial fəlakətə çevrilir.

"Cocuq dünyası" məcmuəsindən əxz edilmiş "Karl" [3, 1913, №13], Zakir bəyin "Qorxaq kişi" [3, 1914, №9], Ağası bəyin "Qəzəbin nəticəsi" [3, 1914, №14], Əlağa Qafarzadənin "Hiyləgər Əhməd" [3, 1914, №16], imzası göstərilməyən "Dəvəquşu və meymun" [3, 1915, №11], Salman Həsənzadənin "Şəhər görməmiş bir çoban" [3, 1915, №12] və s. duzlu-məzəli hekayələr də "gülmalı nağıllar" silsiləsinə daxil olan nəsr nümunələri sırasında idi. Çəşidli məzmunu malik hekayələrdə zərif yumor hakimdir. Hekayələrin arxitekturasında uşaqların fəhminə, zövqünə, estetik duyum imkanlarına ciddi uyğunluq vardır.

Eyni sözləri biz "gülmalı nağıllar" silsiləsinə daxil olan aşağıdakı uşaq nəsr nümunələri barədə də deyə bilərik: Ağahəsən Mirzəzadə – "Qorxaq adamın gözü doğru görməz" [3, 1914, №5]; Şəfiqə Əfəndizadə – "Tülkü, qurd və ayı" [3, 1914, №20]; Abid Rəhimzadə – "Çömçənin başı" [3, 1915, №3]; Əlisəttar İbrahimov – "Yaxşı hesabdar" [3, 1915, №1]; Abid Mətləbzadə – "Əhməq" [3, 1915, №7] və s. Bu əsərlərdən sonuncusu, yəni A.Mətləbzadənin "Əhməq" hekayə-lətifəsi ruscadan tərcümə, qalanları isə orijinaldır.

"Gülmalı nağıllar"da müəlliflər təmsil janrının imkanlarından da uğurla yararlanırdılar. Ş.Əfəndizadənin "Tülkü, qurd və ayı", yaxud Ə.Mustafayevin yuxarıda adını çəkdiyimiz lətifə-nağıllarının bəziləri həmz təmsil janrında qələmə alınmışdır. Ş.Əfəndizadənin lətifə-təmsili həcmə yığcamdır, həm də oynaq, şirin, balaca oxucuların zövqünə oxşayacaq bir dilə malikdir. Məsələn: "Biri var imiş, biri yox imiş... Bir qurt, bir tülkü, bir də ayı var imiş. Günlərin bir günündə bunlar ova çıxdılar. Az getdilər, çox getdilər, bir sərçə və bir alabaxta quşu tutdular. Bir az da getdilər, bir ördək və bir qaz da tutdular. Bunları götürüb bir qayanın başına çıxdılar və ovlarını bölmək istədilər.

Bir az fikirdən sonra bunları təqsim üçün tülkünü vəkil etdilər. Tülkü razı olub dedi:

Sərçə – yağı əldən sürçə! Bu ayı qardaşın.

Ördək – yağı bordaq! Bu da qurt qardaşın.

Qaldı qaz ilə alabaxta.

Qaz – əti hamısından az! Alabaxtanı da üstünə yaz! Bu da yazıq tülkünün".

Göründüyü kimi, burada hiyləgərlik, ədalətsizlik və yoldaşlıqda sədaqətsizlik kiçik bir epizodda zərif dillə oxucuya çatdırılır.

Məhəmmədrəhim Rəhimzadənin yumorla bəzənmiş "Hiyləgər tülkü" [3, 1915, №4] nağılında da hiyləyə aldanış motivi cazibədar bir ovqatda verilir. Əbdürrəhman Dainin "Şah Abbas və kəndli" [3, 1914, №18] lətifə-rəvayətində isə "ağıl yaşda deyil, başdadır" xalq məsələsinin məntiqinə uyğun bir əhvalat verilir. Eyni zamanda insanın xoşniyyətli sözlər danışmaq xoşməramlı işlər görməsinin fərəhli nəticəsi ortalığa qoyulur. Burada üç obraz təsvir edilir: oğul, ata və Şah Abbas. Oğulun yaşı az olsa da, öz ağılı, kamalı, xoşniyyətli olması, qəlbəyatan sözlər danışması ilə atasından üstün görünür. Elə buna görə də Şah Abbas tərəfindən mükafatlandırılır. Ata isə əqli cəhətdən naqis olduğundan cəzaya məruz qalır.

Adı çəkilən dönəmin dərsliklərində, qiraət kitabları və uşaq mətbuatında “gülməli nağıllar” silsiləsinə daxil edilməyən çoxlu sayda müstəqil lətifələrə də rast gələ bilərik. Bu lətifələrdən bir çoxu ayrı-ayrı xalqlara məxsusdur və ya folklordan, ya da müxtəlif yazılı mənbələrdən götürülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. (Tərtib edənlər: Məmmədov M., Salamoğlu T., Babayev Y.) Bakı: Elm, 1998, 300 s.
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı. (XIX-XX əsrlər) (tərtib edənlər: Məmmədov X., Həsənov A.). II cild. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2002, 769 s.
3. Məktəb jurnalı. (1911-1920).
4. Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
5. Məmmədov X., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 287 s.
6. Mustafayev Ə. Xatirələri, hekayə və felyetonları. Bakı: Gənclik, 1985, 423 s.
7. Şaiq A. Gülzar qiraət kitabı. Bakı: Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1912, 34 s.
8. Белинский В.Г., Чернышевский Н.Г., Добролюбов Н.А. О детской литературе. II-е изд. М.: Детская литература, 1983, 430 с.

РЕЗЮМЕ

СЕРИЯ «СМЕШНЫХ РАССКАЗОВ» В ДЕТСКОЙ ПРОЗЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО РЕАЛИЗМА

Расулова С.Г.

Ключевые слова: просвещение, реализм, детская проза, смешные рассказы, учебники, детская пресса

Во второй половине XIX – начале XX в. в учебниках по родному языку и в детской прессе были опубликованы несколько анекдотов, юмористических рассказов и сказок. Также в журнале «Школа» (1911-1920) имелся раздел «Смешные истории». Некоторые из опубликованных работ этого типа были перепечатаны из разных источников, но некоторые – были оригинальными.

В этой статье автор рассказывает об оригинальной детской прозе с интересными, забавными, юмористическими контентом того периода, пытается проанализировать эти произведения с точки зрения темы, содержания, идей и мастерства.

SUMMARY

THE SERIES OF "FUNNY TALES" IN THE EDUCATIONAL REALIST CHILD PROSE

Rasulova S.H.

Key words: enlightenment, realism, child prose, funny tales, textbooks, children's press

In the second half of the XIX - early XX century in textbooks and the children's press in native language were published several anecdotes, humorous stories and fairy tales. Also in the journal "School" (1911-1920) there was a section "Funny stories". Some of the works of this type were printed from different sources, but some of them were original. In this article, we talked about original children's prose with interesting, funny, humorous content of that period. We tried to analyze these works from the point of view of the topic, content, ideas and skill.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.07.2018
	Son variant	28.09.2018